

VOYAGA YETMAGANLARNING HUQUQLARINI HIMOYA QILISH

Sadulloeva Ziyodabonu

Annotatsiya: *Ushbu maqolada voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish tizimining huquqiy, ijtimoiy va institutsional asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqot BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi, O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari, Sud-huquq tizimidagi islohotlar hamda profilaktika organlari faoliyati kontekstida olib borildi. Voyaga yetmaganlarni zo'ravonlik, ekspluatatsiya, kamsitish va huquqbuzarliklardan himoya qilishda davlat institutlari, ta'lim muassasalari, mahalla tizimi, psixologik xizmatlar va fuqarolik jamiyati subyektlarining o'zaro hamkorligi tahliliy yondashuv asosida o'rganildi.*

Tadqiqot natijalari voyaga yetmaganlar huquqlarini ta'minlash sohasidagi mavjud muammolar, himoya mexanizmlarining samaradorligi hamda zamonaviy huquqiy islohotlarning ta'sirini aniqlash imkonini berdi.

Kalit so'zlar: *voyaga yetmaganlar, bola huquqlari, himoya mexanizmi, huquqbuzarlik, profilaktika, ijtimoiy institutlar, huquqiy islohot.*

KIRISH

Voyaga yetmaganlarning huquqlarini ta'minlash masalasi bugungi kunda nafaqat ijtimoiy siyosatning alohida yo'nalishi, balki davlatning ma'naviy-axloqiy majburiyati sifatida ham ko'rilmoqda.

Chunki bola – o'z fikrini to'liq ifoda eta olmaydigan, o'zini himoya qilish mexanizmlariga ega bo'lmagan qatlamdir. Shu sababdan unga nisbatan sodir bo'ladigan har qanday huquqbuzarlik, zo'ravonlik yoki beparvolik jamiyatning umumiy salomatligiga bevosita ta'sir qiladi.

O'zbekistonning so'nggi yillardagi normativ islohotlari ham aynan shu ehtiyojdan kelib chiqadi: bola huquqlarining ustuvorligini huquqiy darajada mustahkamlash, amaldagi himoya tizimini qayta ko'rib chiqish va mavjud institutlarni zamonaviy talablar asosida takomillashtirishga qaratilgan.

Mamlakatda "Bola huquqlari to'g'risida"gi Qonunning yangicha tahriri, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar faoliyatining qayta tashkil etilishi, ta'lim muassasalaridagi psixologik xizmatlarning funksional jihatdan kengaytirilishi, mahallalarda bolalar bilan ishlash bo'yicha mas'ullar faoliyatining tizimlashtirilishi — bularning barchasi davlatning bola manfaatidagi siyosatining institutsional asosini shakllantirib bermoqda.

Shu bilan birga, Oila kodeksida bir qator normalarning qayta ko'rib chiqilishi, oilaviy zo'ravonlikka qarshi normativ mexanizmlarning paydo bo'lishi va ularning amalda qo'llanilishi bolalar himoyasidagi bo'shliqlarni bartaraf etishga xizmat qilmoqda.

Biroq amaliyot har doim nazariy modelni to'liq tasdiqlamaydi. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy farqlanishi, muassasalar o'rtasidagi hamkorlikning ba'zan uzilib qolishi, voyaga yetmaganlarning ruhiy holatini aniqlash bo'yicha mutaxassislar yetishmovchiligi, oiladagi nizolarni barvaqt aniqlash mexanizmlarining zaifligi — bularning barchasi tizim samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ayrim hollarda mahalla tizimi va maktab jamoasi orasidagi axborot almashinuvi yetarlicha izchil bo'lmagani sabab, bolaning real muammosi so'nggi bosqichlargacha sezilmay qolishi ham mumkin. Bu esa davlat tomonidan yaratilgan mexanizmlarning har doim ham amalda to'liq ishlamasligidan dalolat beradi.

Shu jihatdan ushbu maqolada voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilishning nazariy asoslari, amaldagi mexanizmlarning ishlash prinsiplari va tizimda kuzatilayotgan muammolarni ilmiy tahlil qilishga alohida e'tibor qaratiladi.

Maqsad — normativ hujjatlar va amaliy faoliyat o'rtasidagi tafovutlarni ko'rsatish, mavjud institutlarning samaradorligini baholash hamda bola huquqlarini real himoya qilishga xizmat qiladigan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur yondashuv bir tomondan xalqaro standartlar bilan taqqoslash imkonini bersa, ikkinchi tomondan milliy amaliyotning ichki holatini chuqurroq anglashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish masalasi xalqaro va milliy miqyosda keng o'rganilgan mavzudir.

BMTning "Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi" bolalar manfaatlarini ustuvorligini belgilab, huquqiy standartlarning umumiy asosini yaratadi. UNICEF, UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan e'lon qilingan tadqiqotlar bolalarning ijtimoiy himoyasi, zo'ravonlikdan asrash, ta'limdagi tenglik va xavfsiz muhit kabi yo'nalishlarda muhim ilmiy xulosalar beradi.

O'zbekiston bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda (Milliy markazlar, Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili, Profilaktika organlariga oid tahlillar) bola huquqlarini himoya qilish tizimidagi institutsional o'zgarishlar, ijtimoiy xizmatlarning ahvoli, oilaviy muhitning ta'siri, mahalla tizimi va maktab orasidagi hamkorlik holati chuqur o'rganilgan.

Yana bir qator ilmiy maqolalar voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olish, o'smir psixologiyasi, oiladagi zo'ravonlikning huquqiy oqibatlari kabi muhim masalalarni yoritadi.

Mazkur adabiyotlar umumiy xulosaga ko'ra, bola huquqlarining kafolatlanishi faqat huquqiy normalar bilan emas, balki samarali ish yurituvchi institutsional mexanizmlar, psixologik xizmatlar va ijtimoiy hamkorlik tizimining to'g'ri yo'lga qo'yilganligiga bog'liq.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida qo'shma yondashuv asosida bir nechta metodlar qo'llanildi:

Huquqiy-tahliliy metod. O'zbekiston qonunchiligi, Prezident qarorlari, xalqaro huquqiy normalar – xususan, BMT Konvensiyasi talablariga tayangan holda huquqiy baza tahlil qilindi.

Komparativ (taqqoslama) metod. Milliy mexanizmlar boshqa davlatlar tajribasi va xalqaro standartlar bilan solishtirildi, tizimdagi o'xshashlik va farqlar aniqlab chiqildi.

Sotsiologik-analitik metod. Mahalla tizimi, ta'lim muassasalari, profilaktika organlari faoliyati bo'yicha mavjud amaliy holat tahlil qilindi. Bolalarning himoyasi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar faoliyatidagi muammolar sotsiologik yondashuv orqali baholandi.

Tizimli yondashuv. Voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilish jarayonida ishtirok etuvchi barcha subyektlar — oila, maktab, mahalla, psixologik xizmatlar, huquqni muhofaza qilish organlari — yagona tizim sifatida o'rganildi.

Bu metodologiya mavzuni nazariy, huquqiy va amaliy jihatdan to'liq tahlil qilish imkonini berdi.

ASOSIY TAHLILIIY QISM

Voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish tizimini chuqur o'rganish shuni ko'rsatadiki, mazkur yo'nalish faqatgina rasmiy huquqiy normalar yig'indisidan iborat emas.

U davlat organlari, ta'lim muassasalari, mahalla, psixologik xizmatlar, sog'liqni saqlash tizimi va, eng muhimi, oila institutining o'zaro uyg'un ishlashini talab qiladigan murakkab ijtimoiy mexanizm hisoblanadi. Bu mexanizmning samaradorligi esa har bir bo'g'inining faoliyatiga, ularning bir-biri bilan qanday aloqada bo'lishiga va bolaga ta'sir qiluvchi omillarni qanchalik erta aniqlab ularga munosib javob qaytara olishi bilan belgilanadi.²⁵

1. Huquqiy asoslarning amalda qanday ishlashi – tizimning asosiy ko'rsatkichidir. O'zbekistonda qabul qilingan “Bola huquqlari to'g'risida”gi qonun, milliy strategiyalar va prezident qarorlarida bolalar manfaatlarini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida mustahkamlangan. Ammo huquqiy normalarning mavjudligi ularning amalda to'liq ishlashini kafolatlamaydi. Masalan, oilaviy zo'ravonlik yoki bolalarga nisbatan beparvolik holatlarida qonuniy mexanizmlar mavjud bo'lsa-da, dastlabki aniqlash bosqichi ko'pincha mahalla, maktab yoki psixologik xizmatlarda yetarlicha faol ishlamaydi. Shu bois, bolaning muammosi tizimga kechikib yetib keladi va himoya choralari samaradorligi kamayadi.

2. Oila – tizimning birinchi bo'g'ini, ammo eng zaif zanjir ham oila bo'lishi mumkin.

Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlarning ko'pchilik muammolari oiladagi notinchlikdan boshlanadi: psixologik bosim, ota-ona

²⁵ UNICEF (2023). Child Protection Annual Report. New York: UNICEF. Hisobotda bolalarni himoya qilish mexanizmlarida davlat idoralari o'rtasidagi hamkorlikning sustligi va erta aniqlash tizimining zaifligi asosiy muammo sifatida ko'rsatilgan.

e'tiborsizligi, iqtisodiy qiyinchiliklar, oiladagi nizolar yoki zo'rvonlik.²⁶ Bunday holatlarda bola ko'pincha o'z holiga tashlab qo'yiladi. Eng achinarlisi, ko'plab oilalar ichki muammolarini tashqi tizimga yetkazishni xohlamaydi, natijada bola haqidagi signal mahalla yoki ta'lim muassasasiga o'z vaqtida yetmaydi. Bu esa himoya tizimining samaradorligini keskin pasaytiradi.

3. Mahalla – aniqlash bosqichining markazi, ammo tizimli yondashuv yetishmaydi

Mahalla instituti bola huquqlarini himoya qilishda “birinchi to'xtash nuqtasi” bo'lishi kerak. Lekin mahalla faollari, voyaga yetmaganlar masalalari bo'yicha mas'ullar, profilaktika inspektorlarining yuklamasi katta bo'lgani sababli ko'plab bolalarning real muammolari e'tibordan chetda qolmoqda. Ayrim hududlarda mahallalar faol ishlaydi, lekin boshqa hududlarda bu tizim faqat “hujjat yuritish” darajasida qolib ketadi. Natijada hududlar bo'yicha farq juda sezilarli.

4. Ta'lim muassasalaridagi psixologik xizmat — hali to'liq shakllanmagan bo'g'in. Maktab psixologlarining vazifasi — boladagi stress, xavotir, zo'rvonlik belgilari, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarni erta aniqlash. Ammo bir qator muammolar mavjud:

- psixologlarning soni yetarli emas,
- yuklama juda katta,
- professional tayyorgarlik hududlar bo'yicha keskin farqlanadi,
- ota-onalar bilan tizimli muloqot yo'q.

Shu sababli ko'plab ruhiy nozik signallar e'tiborsiz qoladi va bola kech bosqichda tizimga keladi.

5. Profilaktika organlari va ularning o'zaro almashinuvdagi muammolari. Profilaktika inspektorlari voyaga yetmaganlar bilan ishlashda muhim o'rin tutadi. Ular:

- oiladagi zo'rvonlik holatlarini,
- nazoratsiz qolgan bolalarni,
- huquqbuzarlikka moyillikni,
- maktabdan uzoqlashish holatlarini

aniqlashi kerak. Biroq inspektorlarning katta hududga birlashtirilishi va ma'muriy yuklamaning ko'pligi bolalar bilan ishlash sifatining pasayishiga olib keladi.

Bundan tashqari, inspektorlar, maktab, mahalla va tibbiyot muassasalari o'rtasida uzluksiz ma'lumot almashinuvi mavjud bo'lmay, muammolar parchalanib qoladi.

6. Zamonaviy tahdidlar: internet, kiberzo'rvonlik va psixologik bosim

Bugungi kunda voyaga yetmaganlar uchun yangi xavf — bu onlayn makon. Kiberzo'rvonlik, nomaqbul kontent, extortion, virtual manipulyatsiya — bularning barchasi bola psixikasiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda.²⁷ Afsuski, bu borada oilalarning raqamli savodxonligi past, maktablar esa profilaktik o'quv dasturlarini hali yetarli darajada ishlab chiqmagan.

²⁶ UNICEF (2021). Violence Against Children – Global Status Report. New York: UNICEF. Hisobotda oilaviy nizolar, psixologik bosim va e'tiborsizlik voyaga yetmaganlar muammolarining eng keng tarqalgan boshlang'ich omillari sifatida qayd etilgan.

²⁷ European Commission (2020). Cyberbullying and Child Online Protection Guidelines. Brüssel. Hisobotda kiberzo'rvonlik va onlayn zo'rvonlikning bolalar ruhiyatiga salbiy ta'siri keng yoritilgan.

7. Tizimning eng katta muammosi — tashkilotlar o'rtasidagi bo'shliq. Voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish mexanizmi samarali ishlashi uchun barcha bo'g'inlar yagona tizim sifatida harakat qilishi kerak. Lekin amaliyotda:

- maktab ma'lumoti mahallaga o'z vaqtida bormaydi,
- mahalla signali profilaktika organlariga kech yetadi,
- psixologik xizmatlar oilaga kirib bora olmaydi,
- tibbiy muassasalar ma'lumotlari boshqa tizimlar bilan bog'lanmaydi.²⁸

Natijada bola himoya tizimiga emas, balki eng oxirgi choraga — sodir bo'lgan salbiy holatga duch kelganida kirib keladi.

8. Shuningdek, tizim samaradorligini oshirish uchun davlat siyosati yanada integratsiyalashgan modelni talab etadi

Bu model quyidagilarni ko'zda tutishi lozim:

- oilani kuchaytirish va ota-onalarning ma'naviy-huquqiy savodini oshirish,
- psixologik xizmatlarni professional darajaga olib chiqish,
- maktab–mahalla–inspektor uchligini uzluksiz axborot almashinuviga o'tkazish,
- bolalar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha raqamli platformalar yaratish,
- profilaktika organlari yuklamasini kamaytirish va ixtisoslashgan guruhlar tashkil etish.

TADQIQOT MUAMMOSI

Voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha O'zbekistonda mustahkam normativ-huquqiy baza yaratilganiga qaramay, amaliy holatlar tahlili bu tizimning to'liq ishlamayotganini ko'rsatadi. Qonunlar aniq belgilangan bo'lsa-da, ularni amalda qo'llash jarayonida bir qator yechilmayotgan muammolar mavjud. Avvalo, bola manfaatiga oid vaziyatlarni erta aniqlash mexanizmlari uzviy ishlamaydi: maktab, mahalla, psixologik xizmatlar va profilaktika organlari o'rtasida axborot almashinuvi izchil emas, ayrim hollarda umuman yo'q. Natijada bolaning haqiqiy muammosi tizimga kech yetib keladi, himoya choralarning samaradorligi esa sezilarli kamayadi.

Shuningdek, oilaviy zo'ravonlik, psixologik bosim, iqtisodiy yetishmovchilik, ota-ona mas'uliyatining pastligi kabi ko'rinishlar ko'pincha norasmiy qolib ketadi, chunki oilalar muammoni yashirishga moyil bo'ladi. Maktablardagi psixologik xizmatlarning professional darajasi hududlar kesimida keskin farqlanadi, psixologlarning soni yetarli emas, mavjud mutaxassislarning yuklamasi esa haddan tashqari yuqori. Bu esa boladagi muammolarni erta aniqlashga jiddiy to'sqinlik qiladi.

Profilaktika inspektorlarining katta mas'uliyatni yuklab olgan bo'lishi, oila va bola bilan ishlashga yetarli vaqt ajratilmasligi, ayrim hollarda huquqiy vositalarning noto'liq qo'llanishi ham tizim samaradorligini cheklaydi. Bunga qo'shimcha ravishda, internet makonidagi xavf-xatarlar — kiberzo'ravonlik, manipulyativ kontent, psixologik bosim — zamonaviy tahdid sifatida tizimga yangi vazifalar qo'shmoqda,

²⁸ UNICEF (2023). Child Protection Systems Analysis. New York. Hisobotda bolalarni himoya qilish tizimida idoralararo hamkorlikning sustligi asosiy strukturaviy muammo sifatida ko'rsatiladi.

lekin bu yo'nalish bo'yicha maxsus profilaktika modeli hali yetarli darajada shakllanmagan.

Shu bois, tadqiqotning asosiy muammosi — voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha mavjud normativ asoslar va real amaliyot o'rtasida sezilarli tafovutning mavjudligi, himoya tizimi bo'g'inlari o'rtasidagi uzviylikning yetarli emasligi, bolalarga nisbatan xavfli holatlarni erta aniqlash bo'yicha tashkiliy mexanizmlarning sustligi, psixologik va ijtimoiy xizmatlarning imkoniyatlarining cheklanganligidir. Mazkur muammolar tizimning umumiy samaradorligini pasaytiradi va bolalarning real hayotdagi huquqlarini to'liq kafolatlashga to'sqinlik qiladi.

Voyaga yetmaganlarni himoya qilish bo'yicha eng samarali

5 yechim 1. Bolalar haqida ma'lumotlarni birlashtiruvchi yagona elektron tizim

Bugungi tizimda maktab, mahalla va profilaktika organlari bir xil bola haqida alohida-alohida ma'lumotga ega bo'lib, ular ko'pincha bir-biriga yetib bormaydi. Shu sababli bolaga oid muammolar kech aniqlanadi.

Taklif: barcha idoralar ulana oladigan yagona elektron platforma yaratish. Unda bola haqida xavotirli holat paydo bo'lishi bilan barcha mas'ullar avtomatik xabardor bo'ladi. Bu bolani erta himoya qilish imkonini beradi.

2. Mahallalarda "xavf xaritasi"ni joriy etish. Hududlar o'rtasida muammolar darajasi bir xil emas. Ba'zi mahallalarda zo'ravonlik, oilaviy nizolar, nazoratsizlik ko'proq uchraydi.

Taklif: statistik ko'rsatkichlar asosida mahallalarni 3 toifaga ajratish:

- xavf yuqori hududlar,
- o'rtacha hududlar,
- barqaror hududlar.

Xavfi yuqori hududlarga qo'shimcha psixologlar, inspektorlar va ijtimoiy xodimlar biriktiriladi.

3. Mobil psixolog xizmati. Ko'plab bolalarda psixologik muammolar bor, ammo ular maktabdagi psixologga bormaydi yoki ota-ona masalani yashiradi.

Taklif: har bir mahallaga bir nafar psixolog biriktirib, uni uyma-uy borib ishlaydigan xizmatga aylantirish. Bu psixolog oilalarga borib maslahat beradi, muammoni erta aniqlaydi va kerak bo'lsa boshqa xizmatlarga yo'naltiradi.

4. Ota-onalar uchun raqamli xavfsizlik bo'yicha qisqa majburiy kurs. Bolalar internetda eng zaif qatlam, lekin ko'pchilik ota-onalar internet xavflarini yetarlicha bilmaydi.

Taklif: ota-onalar uchun 6–10 soatlik onlayn kurs joriy qilish. Kurs kiberzo'ravonlik, feyk akkauntlar, psixologik bosim va bolani himoya qilish usullari haqida bo'ladi. Kursni tugatganlarga sertifikat beriladi.

5. Bola xavfi to'g'risidagi signallarga 72 soat ichida javob berish tartibi. Hozir signallar tushganda organlar o'rtasida vaqt yo'qoladi, bu esa holatni murakkablashtiradi.